

สาระธรรมแฝงจากธรรมจักร The important Contents of Dhammacak

¹กฤษณ ธาตาบดินทร์
Kidsana Thadabodin

²บรรจบ บรรณรุจิ
Banjob Banruji

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University
¹Corresponding author email: Conan-home@hotmail.com

Received: April 30, 2020; **Revised:** May 24, 2020; **Accepted:** May 30, 2020

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ 1 เพื่อศึกษาธรรมจักรในฐานะเป็นต้นกำเนิดการเผยแผ่ธรรมของพระบรมศาสดา 2 เพื่อศึกษาธรรมจักรในสัญลักษณ์ของชาวพุทธ 3 เพื่อศึกษาธรรมจักรที่มีผลต่อยุคสมัยของพระเจ้าอโศก บทความนี้ใช้วิธีการศึกษาจากเอกสาร ผลการศึกษาพบว่า ธรรมจักรเป็นชื่อของพระธรรมเทศนาแรกที่พระพุทธเจ้าได้ทำการสั่งสอนแก่พระปัญจวัคคีย์ รู้จักในชื่อ อัมมจักกัปปวัตตนสูตร เนื้อหาในธรรมเทศนาแรกทรงสอนเรื่องทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทาและอริยสัจ 4 ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นต้น จึงเปรียบเหมือนทรงหมุนกงล้อ คือ จักร คือ ธรรมให้เป็นไป หลังจากทรงประกาศพระธรรมคำสั่งสอน ธรรมที่หมุนไปเหมือนจักรของล้อรถแห่งพระเจ้าจักรพรรดิก็หมุนไปอย่างไม่หยุดนิ่ง แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วก็ตาม แต่ธรรมก็ยังคงหมุนต่อไปเรื่อย ๆ และหมุนแรงและเร็วขึ้นอีกในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ธรรมของพระพุทธองค์ที่หมุนอยู่แค่เพียงภายในชมพูทวีป หรือประเทศอินเดียในปัจจุบันเท่านั้น แต่หลังจากการทำสังคายนาที่ 3 เสร็จสมบูรณ์ ธรรมจักรก็ได้ทำการเคลื่อนออกไปในทวีปต่าง ๆ มีลังกาทวีปและสุวรรณภูมิ เป็นต้น ในที่สุดพระพุทธศาสนาก็เจริญรุ่งเรืองไปในสถานที่ต่าง ๆ จนเกิดเป็นประเพณีและวัฒนธรรมของประเทศนั้น

คำสำคัญ ธรรมจักร, สัญลักษณ์, คำสอน

Abstract

This article has three objectives: 1) to study the dharma as the source of propagation of the Buddha's teachings, 2) to study the dharma in the symbol of the Buddhists, and 3) to study the chakra affecting the era of King Ashoka. This article is a documentary study. The study found that Thammachaka is the name of the first sermon that the Lord Buddha taught to Panjawaakhi, known as Dhammakajakapawattasutra. The content of the first sermon teaches the Middle Path or the Middle Path and the Four Noble Truths. Thus, it is like rotating the wheel, which is a dharma machine. After announcing the teachings The Dharma spins like a wheel of God's car. The idol wheel spins unstoppably. Even though the Lord Buddha had already passed away But the Dhamma continues to rotate. And spinning harder and faster during the reign of King Asoka the Great the Dharma of the Lord Buddha that revolves only within the Indian subcontinent or in India today but after the completion of the 3rd. sorting, Thammachaka moved out to different continents. With Ceylon continents and Swan landscape etc. Finally, Buddhism flourished in various places. Until becoming a tradition and culture etc.

Keyword: Dhammajaka, Symbol, Teaching.

บทนำ

จักร เป็นวัตถุที่มีรูปทรงเป็นมณฑล คือ เป็นรูปวงกลม แต่หากเป็นมณฑลก็อาจจะเป็นรูปทรงกลมที่อยู่หนึ่ง ๆ นอกจากเป็นมณฑล มีรูปทรงกลมแล้ว จักรยังมีลักษณะอีกอย่างหนึ่งได้แก่เคลื่อนไหวได้ด้วยและการเคลื่อนไหวของจักร มีอาการที่เป็นวัฏฏะ คือ หมุนหรือวน ฉะนั้น จักรจึงเป็นวงที่วน หรือเป็นวงกลมที่หมุนได้ จึงกล่าวได้ว่า จักร มีลักษณะ 2 อย่างที่สำคัญ คือ 1 รูปทรงกลม 2 มีอาการหมุนไปได้ ดังตัวอย่างที่รู้จักกัน ได้แก่ ล้อรถ วงล้อ

คำว่า ธรรมจักร ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาและนักวิชาการให้ความหมายไว้ ดังนี้

ในปาสาสิสูตร ให้ความหมายคำว่า ธรรมจักรว่า ธรรมจักร หมายถึง ธรรม ดังข้อความว่า เราจะไปเมืองหลวงของชาวกาสิ ประกาศธรรมจักร ตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมีความมืดมน (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 12 ข้อที่ 286 หน้าที่ 311)

ในปัญจวัคคยิกถา คำว่า ธรรมจักร หมายถึง ธรรม เช่นกัน ดังที่ปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า

“ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพ ชั้นกัมมะกระจายข่าวว่า นั้นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้ เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือ

ใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 17 หน้าที่ 24)

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายของธรรมจักรว่า ธรรมจักรเป็นชื่อของปฐมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่เบญจวัคคีย์ เรียกเต็มว่า อัมมจักกัปปวัตตนสูตร: แตนธรรม; เครื่องหมายทางพระพุทธศาสนา เป็นรูปวงล้อมี 8 ซี่ข้าง 12 ซี่ข้าง

พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นว่า คนที่เอาจักรมาใช้ตั้งแต่ในเรื่องของอำนาจ เรื่องของความรุนแรง มีการเบียดเบียนกันมาก ไม่เป็นการสร้างสรรค์ที่แท้จริง ควรจะนำมาใช้ในทางของความดีงาม การแสวงปัญญาและการพัฒนามนุษย์ หรือกล่าวสั้น ๆ ว่า ใช้ในเรื่องของธรรม คำศัพท์ใหม่และความคิดใหม่ว่า ธรรมจักร จึงเกิดขึ้น

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า ลัทธิที่พาอำนาจไป บางทีมันพาไปแต่ความเดือดร้อน พาสงคราม พาความเบียดเบียนไปด้วย จึงควรให้วงล้อนี้เป็นเครื่องนำเอาสิ่งที่สูงส่งกว่านั้นไปด้วยสิ่งนั้นก็คือ ธรรม ฉะนั้น วงล้อนี้ควรจะนำธรรมไป จึงเกิดคำว่า ธรรมจักร (ธีรพงษ์ มีไธสงและคณะ, 2560: 111) ผู้เขียนจึงต้องการศึกษาว่าสาระธรรมแฝงจากธรรมจักรมีอะไรบ้าง

ลักษณะสาระธรรมในธรรมจักร

1. ธรรมจักรในฐานะเป็นต้นกำเนิดคำสอนคือปฐมเทศนา

เจ้าชายสิทธัตถะ แห่งศากยวงศ์ได้บรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณที่ได้ต้นโพธิพฤกษ์หรือต้นโพธิ์ ครั้นทรงบรรลุอมตธรรมอันบริสุทธิ์เรียบร้อยแล้ว ได้พิจารณาถึงผู้ใคร่จะฟังธรรมเทศนาเป็นคนแรก โดยเริ่มพิจารณาถึงอาจารย์ทั้งสองที่ได้เคยอบรมสั่งสอนพระองค์ว่า เป็นผู้เหมาะสมต่อการฟังธรรม แต่ทรงได้รับทราบด้วยพระญาณและเทวตมาบอกกับพระองค์ว่าอาจารย์ทั้งสองได้สิ้นชีวิตแล้ว พระพุทธองค์ทรงได้พิจารณาบุคคลที่ควรไปโปรดอีกครั้งหนึ่งพบว่า พระปัญจวัคคีย์มีพระคุณกับพระองค์เป็นอย่างยิ่งในระหว่างที่ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาเป็นเวลานานถึง 6 เดือน พระปัญจวัคคีย์สมควรที่จะได้ฟังธรรมเป็นกลุ่มแรก จึงได้เสด็จเดินทางไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ข้อความตอนหนึ่งที่เป็นข้อความปรากฏแห่งแรกของคำว่า ธรรมจักรคือข้อความที่พระพุทธองค์ทรงกล่าวเจตนาความว่า “เราจะไปเมืองหลวงแห่งชาวกาสิ ประกาศธรรมจักร ตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมีความมืดมน” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 11 หน้าที่ 17) ข้อความนี้ปรากฏขึ้นแห่งแรกและมีการกล่าวซ้ำอีกเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรความว่า

“ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพชั้นภุมมะกระเจาข่าวว่า นั้นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ

ปาอิลิปตมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 17 หน้าที่ 24) ข้อความสองตอนที่น่ามาอึ้งอึ้ง คือ เราจะไปเมืองหลวงแห่งชาวกาสิ ประกาศธรรมจักร ดีกลองอมตรรรมไปในโลกอันมีความมีตมณและนั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ปาอิลิปตมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้ สรุปได้ว่า ธรรมจักรที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าหมายถึงคือคำสอนที่ทรงแสดงออกไปแก่หมู่ประชาชน เทวดา และพราหมณ์ เป็นการอุปมาว่า พระพุทธองค์ทรงได้หมุนกงล้อไปแล้ว อันมีปฐมเทศนาเป็นตัวขับเคลื่อนและมีบุคคลยืนยันในการหมุนไปของธรรมจักร ได้แก่ ภิกษุปัญจวัคคีย์ พระพุทธองค์ทรงเริ่มอธิบายถึงการปฏิบัติที่สังคัมยคนนั้นปฏิบัติตามกันมาว่าไม่ใช่เส้นทางที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นหรือสิ้นทุกข์ได้ เส้นทางเหล่านั้นมีอยู่ 2 สาย สายแรกคือตึงเกินไป ได้แก่ อัตตกลิณณายุค การทำตนเองให้เดือดร้อนทรมาน เส้นทางอีกหนึ่งสายหย่อนเกินไป คือ กามสุขัลลิกานุโยค เป็นการบำรุงบำเรอตนให้เพลิดเพลินอยู่ด้วยกามคุณ 5 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเป็นสิ่งที่ต่ำทรามของชาวบ้านเสพกัน ไม่ใช่สิ่งที่พระภิกษุในธรรมวินัยจะพึงเกี่ยวข้องสิ่งที่พระองค์ทรงตรัสรู้เรียกว่าทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 แล้วทรงแจกแจงถึงอริยสัจที่ทรงได้รู้มาอย่างละเอียดว่า การที่จะเพิกถอนอาสวะให้หมดไปได้ต้องกำหนดรู้ในทุกขอริยสัจ รู้ว่า “แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราณาสังโดไม่ได้อะไรนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 19 ข้อที่ 108 หน้าที่ 593) ต้องกำหนดละในทุกขสมุทัยอริยสัจ ได้แก่ ต้องละสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกขอริยสัจให้ได้ โดยสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกขอริยสัจนั้น คือ “ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพลิดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพลิดเพลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 19 ข้อที่ 108 หน้าที่ 593) ในหัวข้อทุกขนิโรธอริยสัจ การที่จะเข้าถึงความหมดจดแห่งสภาวะไร้ทุกข์ได้ต้องทำให้แจ้ง ทรงอธิบายว่านั่นคือ “ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 19 ข้อที่ 108 หน้าที่ 593) และข้อสุดท้ายเป็นข้อที่สำคัญมากที่สุด อาจกล่าวได้ว่าเป็นเครื่องมือที่จะนำทางผู้สนใจใฝ่หาบรมสุขก็ได้ ในรายงานเล่มนี้ขอเรียกว่าสถานี เปรียบเหมือนคนที่เดินทางไกล ต้องต่อสถานีที่ 1 ที่ 2 จนถึงที่ 8 จึงสามารถถึงจุดหมายได้ ฉะนั้นอริยมรรคมีองค์ 8 หรือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจก็ฉะนั้นเหมือนกัน สถานีที่กล่าวมามี 8 จุด เพื่อไม่ให้สับสนจะขอเปลี่ยนเป็นชื่อที่รู้จักกันทั่ว ๆ ไป อริยมรรคมีองค์ 8 หรืออีกชื่อหนึ่ง

ทุกชนิดโรคาณีนีปฏิบัติทอริยสัง ได้แก่ ทางดำเนินของพระอริยะ ในอริยมรรคมีอยู่ด้วยกัน 8 ประการ ได้แก่

1. สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ)	2. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ)
3. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ)	4. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ)
5. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ)	6. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ)
7. สัมมาสติ (ระลึกชอบ)	8. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่น ชอบ)

(พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 13 หน้า 20)

ผลของการแสดงปฐมเทศนาคือ พระอัญญาโกณฑัญญะได้บรรลุเป็นพระโสดาบันได้ดวงตาเห็นธรรม ดังข้อความว่า “ผู้เจริญทั้งหลายโกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ผู้เจริญทั้งหลายโกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 19 ข้อที่ 1081 หน้า 596)

หลังจากทรงแสดงปฐมเทศนาแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์แล้ว พระพุทธองค์ก็ทรงได้เสด็จไปโปรดยสกุลบุตร บิดามารดาและภรรยาเก่าของพระยสะ สหาย 4 และ 40 คนของพระยสะ ส่งสาวก 60 รูป ออกไปประกาศพระศาสนา ทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุวัคคีย์ 30 คน ชฎิล 3 พี่น้อง

พระเจ้าพิมพิสารไปจนถึงการอุปสมบทของพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 25-63 หน้า 31-78) แล้วพระพุทธองค์ก็เสด็จไปโปรดตามแคว้นและสถานที่ต่าง ๆ กระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทั้ง 45 พรรษา

พระพุทธองค์ได้หยั่งลงธรรมสู่ชาวชมพูทวีปในคัมภีร์มโนรถปुरुณี (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก, 2551: 2) ได้แสดงสถานที่และปีที่พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาไว้ เป็นหลักฐานยืนยันว่าทรงหยั่งรากธรรมลงสู่ชมพูทวีปเป็นอย่างดีและถึงแม้ใน พ.ศ. 1741-1750 กองทัพมุสลิมเตอร์กได้บุกเข้ามาสังหารพระภิกษุและประชาชนผู้ที่ไม่ยอมเปลี่ยนศาสนา เผาวัด ทำลายสถานที่สำคัญจนพระพุทธศาสนาเสื่อมสูญจากอินเดียก็ตาม (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 2) แต่คำสอนคือ ธรรมก็ยังคงหมุนต่อไปเรื่อย ๆ トラบาจนทุกวันนี้

2. ธรรมจักรในฐานะเป็นสัญลักษณ์ในการปกครองของธรรมราชา ธรรมจักร คือ พระธรรมคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเปรียบได้กับวงล้อที่หมุนไปตั้งแต่ทรงเริ่มแสดงปฐมเทศนา โดยคำว่า จักร หมายถึง ล้อ ที่ขับเคลื่อนรถให้สามารถวิ่งได้และด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์ทรงนำจักรมาใช้เป็นสื่อในการทรงแสดงธรรมคำสั่งสอนว่าเป็นการดำเนินไปเหมือนจักรของธรรมราชา กรใช้จักรสามารถแบ่งได้ 2 ประการ คือ

1) จักรที่มีความหมายเดิม ได้แก่ จักร คือรถศึก ในความหมายดังกล่าวเป็นไปในโลกีย เพราะจักรที่มีความหมายรถศึก เป็นไปด้วยการแผ่ขยายอำนาจที่ยังต้องมีการฆ่า ปล้น เป็นต้น

จึงยังเป็นไปเพื่อความบำเรอตัณหา คำว่าจักรแห่งวงล้อกำเนิดในช่วงก่อนพุทธกาลในยุคอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ประมาณ 2,000 – 900 ปีก่อนพุทธศักราช เป็นอารยธรรมที่เก่าแก่ที่สุดในยุคสมัยพุทธในบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ (อรรถพล รังสิวงศ์, 2560: 188)

2) จักรที่มีความหมายรวมอยู่ในรัตนทั้ง 7 ประการ ได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว มณีแก้ว นางแก้ว คหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว ในความหมายข้อที่สองยังเป็นไปตามต้นหา คือโลกีย แต่แตกต่างที่พระราชาในความหมายที่ 2 ทรงมีธรรมในการปกครองแผ่นดิน จึงแผ่ขยายพระราชอำนาจด้วยความเป็นธรรม ดังข้อความว่า “พวกท่านไม่พึงฆ่าสัตว์ ไม่พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ไม่พึงประพฤติผิดในกาม ไม่พึงพูดเท็จ ไม่พึงดื่มน้ำเมา และจงครอบครองราชย์สมบัติไปตามเดิมเถิด” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 10 ข้อที่ 244 หน้าที่ 183) แสดงให้เห็นว่าพระราชาทรงใช้ธรรมในการปกครองประเทศราชด้วยศีล แต่ความหมายสุดท้ายไม่มีความเกี่ยวข้องกับ 2 ความหมายแรก ซึ่งความหมายข้อสุดท้ายได้มีการเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการในความหมายของจักรใหม่ พระองค์เปลี่ยนความหมายและความรู้เข้าใจเดิมว่าจักรหมายถึงวงล้อที่วิ่งไปแห่งใด ๆ ก็จะนำพาความพินาศมาให้แก่สถานทีนั้น เป็นการเดินทางหมุนของวงล้อเพื่อความสุขแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย เมื่อจักรคือธรรมหมุนไปทิศใด ทิศที่จักรหมุนจะมีแต่ความสงบสุข เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่น ความว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไปเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 10 ข้อที่ 86 หน้าที่ 46-47) พระดำรัสดังกล่าวเป็นสัญญาของการประกาศธรรมจักรให้เป็นไปและหมุนไปเพื่อประโยชน์ของชาวโลก จนในสมัยที่พระพุทธองค์ทรงดำรงพระชนชีพพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นบนผืนแผ่นดินชมพูทวีป มีแคว้นมคธเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่าในสมัยพุทธกาลไม่มีผู้ใดไม่รู้จักพระพุทธศาสนา

2.1 ธรรมจักรในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช หลังจากที่พระพุทธองค์ทรงวางรากฐานพระพุทธศาสนาลงหยั่งรากลึก อันหมายถึงธรรมจักร ได้แก่ อาณาจักรแห่งธรรมในแคว้นมคธแล้ว กาลเวลาล่วงเลยผ่านไปหลังจากทรงเสด็จดับขันธปรินิพพาน คำสอนและการปฏิบัติก็ไม่ได้เลือนหายจากไปในชมพูทวีป ซ้ำยังยิ่งเจริญสูงขึ้นจากสมัยพุทธกาลอีกด้วย โดยเฉพาะในสมัยยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์องค์ที่ 3 แห่งราชวงศ์

โมริยะ หรือเมารีย์ ซึ่งเป็นยุคที่พระพุทธศาสนารวมถึงชมพูทวีปเจริญถึงจุดสูงสุด พระเจ้าอโศกมหาราชเดิมไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา แต่คงจะนับถือศาสนาพราหมณ์จากพระอัยยิกา คือ พระเจ้าจันทรคุปต์ เห็นได้จากอิทธิพลของคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ บุโรหิตในรัชสมัยพระอัยยิกาของพระองค์ ทั้งการปกครองบ้านเมืองตลอดจนเศรษฐกิจจะนำหลักการและวิธีการในคัมภีร์อรรถศาสตร์มาใช้ในการดำเนินกิจการทางการเมืองทั้งสิ้น เช่น ประชาชนเป็นผู้

เลือกกษัตริย์ของตนเอง กษัตริย์ต้องเป็นผู้บริหารประเทศโดยมีเจ้าหน้าที่ของรัฐแนะนำพระองค์ ได้แก่ พราหมณ์ปุโรหิต เป็นต้น (สุลักษณ์ ศิวรักษ์, 2534: 269) พระเจ้าอโศกทรงเป็นพระโอรสของพระเจ้าพินทุสารกับพระมเหสี ซึ่งเป็นบุตรของพราหมณ์ผู้หนึ่ง แต่พระองค์ก็ไม่ใช่พระโอรสเพียงพระองค์เดียวยังมีพระโอรสองค์โตชื่อสุสิมะ ราชบัลลังก์จึงต้องตกอยู่แก่พระโอรสองค์โตแต่เพียงผู้เดียว ดังนั้นพระเจ้าอโศกมหาราชจึงไม่มีสิทธิ์ในการขึ้นเป็นกษัตริย์ต่อจากพระราชนิพิตา อีกทั้งยังมีลักษณะพระวรกายของพระองค์เป็นชายที่มีผิวหยาบ ไม่มีสังาราคี

ด้วยเหตุนี้เอง พระองค์จึงไม่เหมาะที่จะเป็นกษัตริย์ ดังข้อความในโอศกาวทาน เมื่อพระราชนิพิตาทรงให้โอรสทั้งหลายกระทำการทดสอบว่า “หม่อมฉันจะไปทำไมกัน แม้ทอดพระเนตรเรือนร่างของหม่อมฉัน ก็กริ้วแล้ว” (สุลักษณ์ ศิวรักษ์, 2534: 86) ในตอนนั้น พระองค์ทรงเป็นอุปราชที่แคว้นอวันตี เมืองอุชเชนี เมืองตักศิลาเกิดกบฏขึ้น พระองค์ทรงได้ปราบจนได้ชัยชนะ แม้ครั้งที่สองเมืองตักศิลาก็เกิดกบฏขึ้นอีกครั้ง แต่คราวนี้เจ้าชายสุสิมะต้องไปปราบกบฏแทน ซึ่งไม่สำเร็จ ในเวลาต่อมาพระเจ้าพินทุสารประชวรอย่างหนัก เจ้าชายสุสิมะถูกเรียกตัวกลับ ทางฝ่ายอำมาตย์ที่ไม่มีความพอใจต่อพระโอรสองค์โตได้ทำการสนับสนุนพระเจ้าอโศกขึ้นเป็นกษัตริย์ทำการวางแผนด้วยการให้พระเจ้าพินทุสารอภิเษกพระเจ้าอโศกก่อนแล้วเมื่อเจ้าชายสุสิมะมาถึงเมืองปาฏลิบุตรจึงสถาปนา ซึ่งทำให้พระเจ้าพินทุสารอาเจียนและสวรรคตลงและแผนการดังกล่าวก็ดำเนินไปอย่างเรียบร้อย หลังจากทำการกำจัดเจ้าชายสุสิมะและพระโอรสองค์อื่น ๆ 99 คน เหลือเพียงพระอนุชาคนเดียว (ว่าที่ร้อยตำรวจเอกสุรัชย์ เอี่ยมผิง, 2544: 101) ในโอศกาวทานได้เล่าไว้ว่า พระอนุชาผู้นี้ได้ไปบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาและได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ หลังจากขึ้นครองราชย์แล้วทรงได้ใช้นโยบายในการขยายดินแดนใช้ความรุนแรงทางการทหาร โดยในโอศกาวทานเล่าว่าหลังพระเจ้าอโศกมหาราชขึ้นครองราชย์ได้ทำการสังหารอำมาตย์ 500 คนและเผานางสนมอีก 500 คน (ว่าที่ร้อยตำรวจเอกสุรัชย์ เอี่ยมผิง, 2544: 94) จึงได้รับพระนามว่า จันหาโศก หรืออโศกผู้โหดร้าย เมื่อทรงสถาปนาตัวเองขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ที่ 3 แห่งราชวงศ์โมริยะแล้วได้ดำเนินการขยายดินแดนจนมีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล แต่ใหญ่ออกไปทางสองปีก คือทางทิศตะวันออกและทางตะวันตกเฉียงเหนือ ออกไปทางปากีสถานและอัฟกานิสถาน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 44) ส่วนทางใต้ครอบคลุมไปไม่หมดเพราะพระองค์ทรงหยุดขยายอาณาจักรหลังการทำสงครามชนะแคว้นกลิงคะ ด้วยเหตุที่อาณาจักรดังกล่าวเป็นอาณาจักรที่ได้ชื่อว่ามีนักรบเก่งกาจ กองทัพเข้มแข็ง จึงทำให้ต้องรบกันยาวนาน เกิดความเสียหายมากมาย การรบในครั้งนี้เป็นภัยพิบัติที่ร้ายแรงมาก คนตายเป็นแสน สูญหายเป็นแสน ถูกจับเป็นเชลยก็เป็นแสน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 42) ดังปรากฏในจารึก ฉบับที่ 13 ความว่า

“สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรียพริตรศิ ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ เมื่ออภิเษกแล้วได้ 8 พรรษา ทรงมีชัยปราบแคว้นกลิงคะลงได้ จากแคว้นกลิงคะนั้น ประชาชนจำนวนหนึ่งแสนห้าหมื่นคนได้ถูกจับไปเป็นเชลย จำนวนประมาณหนึ่งแสนคนถูกฆ่าและอีกหลายเท่าของจำนวนนั้นได้ล้มตายไป” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 160)

หลังจากพระองค์ทรงเอาชัยชนะแคว้นกลิงคะแล้ว อาณาจักรได้ผนวกรวบเข้ามาเป็นอาณาเขตของพระเจ้าอโศก แต่ถึงกระนั้นความรุนแรง ตลอดจนความสูญเสียมีจำนวนมากเกินกว่าจะบรรยายได้ เพราะว่าในขณะที่การปราบปรามแคว้นอันเป็นเอกราช กำลังเป็นไปอยู่ ก็ย่อมมีการฆ่าฟันกัน การล้มตายและการจับประชาชนไปเป็นเชลยเกิดขึ้น ณ ที่นั้น จึงทรงสำนึกกว่าเป็นสิ่งที่พึงเวทนาเป็นอย่างยิ่ง และกรรมอันหนัก เมื่อทรงสลดพระทัยแล้วก็ทรงหันมาประพฤติปฏิบัติธรรมฝ่ายธรรมและอธรรมสั่งสอนธรรม จากอโศกาวทานได้เขียนถึงเหตุที่ทำให้พระเจ้าอโศกมหาราชหันมานับถือพระพุทธศาสนาว่า พระรูปหนึ่งเดินทางหลงเข้าไปใน窟ที่พระเจ้าอโศกสร้างไว้ เพชฌฆาตใน窟ได้ทำการทรมาน แต่ก็ไม่สำเร็จไม่สามารถประหารชีวิตพระอรหันต์รูปนั้นได้ พระเจ้าอโศกเสด็จมาทอดพระเนตร พระอรหันต์ได้แสดงปาฏิหาริย์สร้างศรัทธาให้กับพระเจ้าอโศก (ว่าที่ร้อยตำรวจเอกสุรชัย เอี่ยมผิง, 2544: 94) แต่ในอีกคัมภีร์หนึ่งเล่าเหตุการณ์ว่า พระองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นสามเณรนามว่านิโครธ ผู้มีอาการสำรวมสงบอิริยาบถงดงาม พระองค์ทรงชื่นชมเลื่อมใส จึงให้อำมาตย์นิมนสามเณรตรีสถามถึงคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สามเณรได้ตอบด้วยการอนุโมทนาด้วยคาถาธรรมบทแสดงหลักความไม่ประมาท ทำให้พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใสยิ่ง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 43) เมื่อพระองค์ทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนาแล้วได้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงสร้างโรงพยาบาลคนและสัตว์ทั่วพระราชอาณาจักร สร้างถนน อ่างเก็บน้ำ ให้การศึกษาแก่ประชาชน สร้างศิลาจารึกประกาศธรรม แกล้งเรื่องท้นโยบายของรัฐในทางธรรมและอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา พระองค์ทรงสร้างวัดเรียกว่าวิหาร จำนวน 84,000 วัดและต่อมาเป็นศูนย์กลางทางการศึกษา (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 46-47) เช่น มหาวิทยาลัยนาถันทา (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 47) การกระทำของพระองค์จากการทำสงครามมาเป็นการประพฤติธรรมเรียกอีกอย่างได้ว่า ทรงใช้นโยบายธรรมวิชัยมาปฏิบัติให้แผ่นดินสงบสุขนั่นเอง ดังข้อความในจารึก ดังนี้

จารึก 14 ฉบับ (ฉบับที่ 1)

ณ ถิ่นนี้ บุคคลไม่พึงฆ่าสัตว์มีชีวิตใด ๆ เพื่อการบูชาัญญ ไม่พึงจัดงานชุมนุมเพื่อการมั่วสุมรื่นเริงใด ๆ เพราะว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรียพริตรศิ ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ทรงมองเห็นโทษเป็นอันมากในการชุมนุมเช่นนั้น ก็แลการชุมนุมบางอย่างที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรียพริตรศิ ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ทรงเห็นชอบว่าเป็นสิ่งที่ดี ย่อมมีอยู่อีกส่วนหนึ่ง แต่ก่อนนี้ ในโรงครัว

ของพระเจ้าอยู่หัวปรียพรรคีย์ ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ สัตว์ได้ถูกฆ่าทำเป็นอาหารวันละหลายแสนตัว ครั้นมาในบัดนี้ เมื่อธรรมโองการนี้อันพระองค์โปรดให้จารึกแล้ว สัตว์เพียง 3 ตัวเท่านั้นที่ถูกฆ่า คือ นกยูง 2 ตัวและเนื้อ 1 ตัว ถึงแม้เนื้อนั้นก็ได้ถูกฆ่าเป็นประจำ ก็แลสัตว์ทั้งสามนี้ (ในกาลภายหลัง) ก็จะไม่ถูกฆ่าอีกเลย (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 143)

จารึก 14 ฉบับ (ฉบับที่ 5)

กรรมดีเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก บุคคลใดเป็นผู้กระทำความดีเป็นคนแรก บุคคลนั้นชื่อว่ากระทำความอันบุคคลกระทำได้ยาก ก็กรรมดีอันมากอันข้าฯ ได้กระทำแล้ว ถ้าว่าลูกหลานและทายาทต่อจากนั้นของข้าฯ จักประพฤติดังอย่างเดียวกับข้าฯ จนตลอดกาลแล้วไซ้ร้ เขาเหล่านั้นจักได้ชื่อว่า กระทำความอันดีแท้ ส่วนผู้ใดจักปล่อยให้ย่อหย่อนบกพร่องไปแม้เพียงส่วนหนึ่ง (ของหน้าที่ของตนหรือของบัญญัตินี้) ผู้นั้นจักชื่อว่ากระทำความชั่วเพราะขึ้นชื่อว่าบาปย่อมเป็นสิ่งที่ควรกำจัดให้สิ้นเชิง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 148)

จารึก 14 ฉบับ (ฉบับที่ 11)

ไม่มีทานใดเสมอด้วยการให้ธรรม (ธรรมทาน) การแจกจ่ายธรรม (ธรรมสังวิภาค) และความสัมพันธ์กันโดยธรรม (ธรรมสัมพันธ์) อาศัยธรรม (ธรรมทาน เป็นต้น) นี้ ย่อมบังเกิดมีสิ่งต่อไปนี้ คือ

“การปฏิบัติชอบต่อคนรับใช้และคนงาน การเชื่อฟังมารดาบิดา การเผื่อแผ่แบ่งปันแก่มิตร คนคุ้นเคย ญาติและสมณพราหมณ์ การไม่ฆ่าสัตว์เพื่อบูชายัญญูบิดาที่ดี บุตรที่ดี พี่น้องชายที่ดี นาย (หรือสามี) ก็ดี มิตรและคนคุ้นเคยก็ดี ตลอดถึงเพื่อนบ้าน ฟังกล่าวคำนี้ (แก่กัน) ว่า “นี่เป็นสิ่งดีงามแท้ นี่เป็นกิจควรทำ” บุคคลผู้ปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมทำความสุขในโลกนี้ให้สำเร็จด้วยและในโลกเบื้องหน้า ย่อมประสบบุญหาที่สุดมิได้เพราะอาศัยธรรมทานนั้นด้วย” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 157)

จากข้อความในจารึกที่ยกมาทำให้ทราบพระเจ้าอโศกทรงให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก จนทำให้ชมพูทวีปในสมัยของพระองค์มีความยิ่งใหญ่อย่างมากจากการขุดค้นพบซากวัดอารามมากมาย เนื่องจากแคว้นมคธเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยซากวัดคือวิหารหรือพิหาร ต่อมาจึงเรียกชื่อดินแดนแถบนี้ว่าแคว้นพิหาร หรือรัฐพิหาร การพบซากมหาวิทยาลัยเก่าแก่คือ มหาวิทยาลัยนาลันทา (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 47) หรือแม้แต่การขุดค้นพบเสาหินบนยอดเสาศิลาจารึกมีสิ่งห่อหุ้มหั้นหัวไปสี่ทิศบนเศียรสิ่งเห็นวงล้อพระธรรมจักร ซึ่งขุดค้นพบที่สารนาถคือ ปาลีปิถนมฤคทายวัน สถานที่ทรงแสดงปฐมเทศนาเรื่อง อัมมจักกัปปวัตตนสูตร ใกล้เมืองพาราณสีนั่นเอง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2554: 13-14)

ธรรมจักร จึงเป็นสัญลักษณ์ของการเผยแผ่คำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จากป่าอิสิปตนมฤคทายวันไปสู่ดินแดนทั่วชมพูทวีป แม้พระพุทธองค์จะทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานแล้วก็ตาม แต่กงล้อแห่งธรรม หรือธรรมจักรก็ยังไม่หยุดเคลื่อนแม้แต่น้อยและยังคงหมุนต่อไปอยู่เรื่อย ๆ ไม่มีวันหยุดและกงล้อแห่งธรรมนี้เอง ได้เริ่มแสดงอำนาจความยิ่งใหญ่ให้ปรากฏอีกครั้ง เมื่อกษัตริย์องค์ที่ 3 แห่งราชวงศ์โมริยะได้ทำการสถาปนาตนเองหันมานับถือพระพุทธศาสนา โดยมีมูลเหตุตั้งหลักฐานที่ได้ยกมาแล้ว เช่น ทรงสดพระทัยหลังจากทำสงครามที่แคว้นกลิงคะ การที่ได้พบสามเณรชื่อนิโครธ หรือการที่ได้พบพระอรหันต์ในคุกในอโศกาวทาน ไม่ว่าจะทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนาด้วยเหตุผลใดก็ตาม พระองค์ก็ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญเติบโตในสมัยของพระองค์เป็นอันมาก เช่น ทรงยกเลิกการบูชายัญหันมาอนุเคราะห์สัตว์ ดังข้อความในจารีกว่า

“ข้า ฯ เมื่ออภิเษกแล้วได้ 26 พรรษา ได้ออกประกาศให้สัตว์ทั้งหลายต่อไปนี้ ปลอดภัยจากการถูกฆ่า กล่าวคือ นกแก้ว นกสาลิกา นกจากพราว หงส์...เต่าและกบ กระรอก กวางเร็ว...แรด นกพิราบขาว นกพิราบบ้านและบรรดาสัตว์สี่เท้าทั้งปวงที่มีใช้สัตว์สำหรับปฏิภค (ใช้หนัง ใช้กระดูก ฯลฯ) และมีใช้สัตว์สำหรับบริโภค แม่แพะ แม่แกะ และแม่หมู ที่กำลังมีท้องก็ดี กำลังให้นมอยู่ก็ดี ย่อมเป็นสัตว์ที่ไม่พึงฆ่าและแม่ลูกอ่อนของสัตว์เหล่านั้นที่อายุยังไม่ถึง 6 เดือน ก็ไม่พึงถูกฆ่าเช่นกัน ไม่พึงทำการตอนไก่ ไม่พึงเผาเกลือที่มีสัตว์มีชีวิตอาศัยอยู่ไม่พึงเผาป่าเพื่อการหาประโยชน์มิได้หรือเพื่อการทำลายสัตว์ ไม่พึงเลี้ยงชีวิตด้วยชีวิตไม่พึงฆ่าและขายปลาในวันเพ็ญคารบจาศรมาสทั้ง 3 และในวันเพ็ญแห่งเดือนติษยะ คราวละ 2 วัน คือ ในวันขึ้น 14 ค่ำ ขึ้น 15 ค่ำ แรม 1 ค่ำและทุกวันอุโบสถเป็นการเสมอไป อนึ่ง ในวันดังกล่าวนี้ ไม่พึงฆ่าแม่เหล่าสัตว์ชนิดอื่น ๆ ในป่าข้างและในเขตสงวนปลาของชาวประมง..ตราប់ถึงบัดนี้ เมื่ออภิเษกแล้วได้ 26 พรรษา ข้า ฯ ได้สั่งให้มีการพระราชทานอภัยโทษแล้วรวม 24 ครั้ง” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 108-109)

บทสรุป

ผู้เขียนได้ทำการศึกษาสาระธรรมแฝงจากธรรมจักร พบว่า สาระธรรมจากธรรมจักรสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 นัย ได้แก่

1) ธรรมจักรในฐานะเป็นต้นกำเนิดคำสอนคือปฐมเทศนา ในนัยนี้เป็นการแสดงว่าธรรมจักร เป็นการแสดงธรรมครั้งแรกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นการประกาศธรรมให้เหล่าเวไนยสัตว์ได้รับรู้ซึ่งธรรมของพระศาสดา โดยมีพระปัญจวัคคีย์เป็นผู้นับนในหลักธรรมดังกล่าว เหตุที่พระธรรมได้ประกาศออกไปในคราวที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนา การประกาศ

พระธรรมในครั้งนั้นจึงเป็นการหมนกงล้อ หรือหมนจักร คือ ธรรม ด้วยเหตุนี้เองจึงได้ชื่อว่า ธรรมจักร จักรคือธรรม เพราะธรรมที่พระพุทธเจ้าประกาศได้หมุนไปแล้ว

2) ธรรมจักรในฐานะเป็นสัญลักษณ์ในการปกครองของธรรมราชา ในนัยนี้เป็นการแสดงว่า ธรรมจักร นอกจากจะเป็นการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้าให้เป็นไปแล้ว ยังสามารถเป็นการประกาศธรรมของพระราชาได้อีกด้วย กล่าวคือ พระราชาใช้หลักทศพิธราชธรรม หลักพรหมวิหาร 4 หลักสามัคคีธรรม ในการปกครองประชาชน จึงเป็นการหมนจักรคือธรรมด้วยนั่นเอง เช่น พระเจ้าอโศก พระองค์ทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนาและได้นำหลักธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาปรับใช้กับหลักการปกครองของพระองค์ กล่าวคือทรงประกาศธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าบนเสาอโศก พระองค์ทรงประกาศธรรมให้หมุนไปจนทำให้ประชาชนอยู่อย่างมีความสุข สมดังข้อความในจารึกว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรียพรรตย์ ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ นั้นเอง ดังนั้น ธรรมจักร หรือจักรคือธรรม ไม่ว่าผู้ใดจะประกาศธรรมออกไปก็จะสร้างความมีความสุขและความร่มเย็นไปทั่วทิศที่จักรคือธรรมนี้ได้หมุนหรือได้เคลื่อนออกไป

เอกสารอ้างอิง

ธีรพงษ์ มีไธสงและคณะ. (2560). “ธรรมจักรในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **บาฬีศึกษาพุทธ**

โฆสปริทรรศน์, ปีที่ 3 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม – ธันวาคม 2560: 103-119

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลง**

กรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก. (2551). **45 พรรษาของ**

พระพุทธเจ้า. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร ฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (2554). **จารึกอโศก (ธรรมจักรบนเศียรลีลิ่ง)**

รัฐศาสตร์แห่งธรรมาธิปไตย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของ
ธรรมสภา.

ว่าที่ร้อยตำรวจเอกสุรัชย์ เอี่ยมมิ่ง. (2544). “แบบแผนการปกครองของพระเจ้าอโศก”.

วิทยานิพนธ์รัฐศาสตร์บัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (2534). **ความเข้าใจในเรื่องพระเจ้าอโศกและอโศกาวทาน**.

กรุงเทพมหานคร : บริษัทส่องสยาม จำกัด.

อรรถพล รังสิวงศ์. (2560). “**ธรรมจักร: สัญลักษณ์แห่งธรรมในพระพุทธศาสนา**”. สถาบัน

มหาวิทยาลัย: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.

